

"İQTİSADI İSLAHATLAR" **elmi-analitik jurnal**

ÜMUMİ MAKROİQTİSADI TARAZLIQ VƏ SƏMƏRƏLİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

№ 1(12)-2025
səh.

Vahid Hacıbəy oğlu Abbasov,
Bakı Dövlət Universiteti, iqtisad elmləri doktoru, professor,

Təhminə Hamlet qızı Səfərli,
doktorant, Bakı Dövlət Universiteti,

Xəlilova Aytəkin Məmməd qızı,
Bakı şəhər statistika idarəsi, aparıcı məsləhətçi, doktorant

vahid.abbasov.56@mail.ru

tahminabdu@gmail.com

aytekin_huseynli_95@mail.ru

ÜMUMİ MAKROİQTİSADI TARAZLIQ VƏ SƏMƏRƏLİLİK MƏSƏLƏLƏRİ

Vahid Hacıbəy oğlu Abbasov,
Bakı Dövlət Universiteti,
iqtisad elmləri doktoru, professor,

Təhminə Hamlet qızı Səfərli,
doktorant, Bakı Dövlət Universiteti,

Xəlilova Aytəkin Məmməd qızı,
Bakı şəhər statistika idarəsi,
aparıcı məsləhətçi, doktorant

XÜLASƏ

Məqalədə milli iqtisadiyyatın səmərəliliyinin artırılmasında sosial-iqtisadi inkişafın ən mühüm və fundamental problemlərindən biri kimi, ümumi makroiqtisadi tarazlığa nail olunmasını təmin edən müxtəlif iqtisadi yanaşmalara, maddi, maliyyə və insan resurslarından səmərəli istifadə olunması məsələlərinə diqqət yetirilməklə iqtisadi tənzimlənmənin mexanizmlərindən necə yararlanmaq imkanları nəzərdən keçirilir. Ümumi makroiqtisadi tarazlığın yaranması ilə əlaqədar olan ideal və real tarazlıqların bir-birindən fərqləndirilməsini əsas tutaraq, makro və mikro səviyyələrdə fəaliyyət göstərən subyektlərin davranışında fərqli seçimlərin motivləri açıqlanmışdır.

Ümumi makroiqtisadi səmərəliliyə nail olunması üçün, yeni dəyərin yaradılmasında mühüm rol oynayan istehsal fəaliyyətinə üstünlük verilməsinə, insan, maddi və maliyyə kapitalına malik olan təbii xammallardan və materiallardan, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından, idarəetmə sahəsində bilik və sahibkarlıq bacarıqlarından və s. resurslardan istifadə olunması məsələləri nəzərdən keçirilmişdir.

Açar sözlər: milli iqtisadiyyat, məcmu tələb, məcmu təklif, makroiqtisadi səmərəlilik, emal sənayesi.

JEL kodu: E60, E00, B22, N10

GİRİŞ

Ümumi makroiqtisadi tarazlıqların təmin edilməsi milli iqtisadiyyatın ən mühüm inkişaf qanunauyğunluqlarından biri olub, əmtəə və xidmətlər bazarında yaranan fərdi tarazlıqlardan fərqlənir. Bu tarazlıq bütün növ bazarların qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranaraq, mikro səviyyədə tələb və təklifin dəyişməsi ilə məcmu tələb və məcmu təklifin məbləğinə, qiymətlərə və satış həcmələrinə birbaşa təsir etməyə başlayır. Mikro səviyyədə fəaliyyət göstərən iqtisadi subyektlər tərəfindən qiymətlərin artırılması aralıq və son istehlak xərclərinin artmasına, bu da öz növbəsində fərdi və milli gəlirlərin azalması prosesi ilə müəssisə fəaliyyəti olaraq iqtisadi fəaliyyətin bütün səviyyələrində səmərəlilik göstəricilərinə təsir edəcəkdir(1; 9; 10).

Milli iqtisadiyyatın səmərəli fəaliyyətinin təmin olunması sosial-iqtisadi inkişafın ən mühüm və fundamental problemlərindən biri kimi, ümumi makroiqtisadi tarazlığa nail olunmasını tələb edir ki, bu da öz növbəsində maddi, maliyyə və insan resurslarından daha səmərəli istifadə olunması məsələlərinə diqqət yetirilməsinə əsaslanmaqla, iqtisadi tənzimlənmənin dövlət və bazar mexanizmlərindən necə yararlanmaqdan ibarətdir.

Ümumi makroiqtisadi tarazlıqlara nail olunması məcmu istehsal və istehlakın, məcmu tələb və təklifin, məcmu xərclər və gəlirlərin, məcmu maddi və maliyyə axınlarının balanslaşdırılmasına əsaslanmaqla mikro və makro səviyyələrdə iqtisadi proseslərin səmərəli təşkili və idarə olunmasını tələb edir.

ÜMUMİ MAKROİQTİSADI TARAZLIĞA DAİR NƏZƏRİ YANAŞMALAR

Ümumi makroiqtisadi tarazlıq ideyası öz başlanğıcını klassik iqtisadi məktəbin nümayəndələrinin elmi yanaşmalarında qeyd alındığı müşahidə edilməkdədir. Klassik iqtisadi məktəbin yanaşmalarında birbaşa makroiqtisadi göstəricilərdən istifadə olunmasa da, bu göstəricilərin mikroiqtisadi səviyyədə aparılan təhlillərlə əlaqələndirilməsi müşahidə olunmaqdadır. Klassik məktəbin tanınmış nümayəndəsi A.Smit 1776-cı ildə "Xalqların sərvətinin mahiyyəti və səbəbləri haqqında tədqiqatlar" adlı əsərində iqtisadi subyektlər tərəfindən həyata keçirilən istehsal və ticarət fəaliyyətlərinin inkişaf xüsusiyyətlərini, qarşılıqlı əlaqəsini, ictimai tələbatların ödənilməsində əhəmiyyətini yeni dəyərin yaradılmasındakı üstünlükləri baxımından ətraflı tədqiq edərək, mücərrəd nəzəri fikirlərini ortaya qoymuşdur. Bu nəzəri fikirlərin əsas ideyası yaradılan sərvətin əsas mənbəyi və amili kimi insan əməyi, başqa sözlə insanın özü olması qeyd olunur ki, bu fikirlər tədqiqat əsərinin əmək bölgüsünə aid bölməsində öz əksini tapmışdır. Əmək bölgüsü iqtisadi tərəqqinin hərəkətverici qüvvəsi hesab olunaraq, bazarın genişlənməsinə və bununla da insan əməyini mübadilə dəyərinin universal ölçüsü kimi ön plana çəkilir. Əmtəə bazarının maddi əsasını təşkil edən istehsalçıların və istehlakçıların azad qarşılıqlı təsiri şəraitində bazar subyektlərinin iqtisadi davranış qaydaları fəaliyyətdə olur ki, bu da fərdi və ictimai maraqlar üçün sərfəli olan ümumi iqtisadi tarazlığın bərqərar olmasına gətirib çıxarır (12).

Ümumi makroiqtisadi tarazlığın klassik modelinin mahiyyəti bundan ibarətdir ki, milli iqtisadiyyat miqyasında yaranan uyğunsuzluqları bazar mexanizmləri düzəltməyə qadirdir. Tarazlığın klassik modelinin əsasında fransız iqtisadçısı J.B.Seyin şərafinə Sey qanunu durur.

Bu qanunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, əmtəə təklifinə uyğun olaraq tələb yaranır, çünki əmtəə və ya xidmətləri satanlar onun əvəzində pul alır və həmin pula başqa əmtəə və xidmətləri almağı nəzərdə tutaraq, hər kəs özünün ehtiyac duyduğu əmtəələrə ekvivalent olan miqdarda məhsul yaradır. Buna görə də satıcıların gəlirlərinin məbləği alıcıların xərcləri məbləğinə müvafiq olur və nəticədə əldə olunan gəlirin hamısı mütləq alışlara xərclənir, yəni tələb və təklif həmişə tarazlaşır, nəticədə nə defisit, nə də ifrat istehsal mümkün olmur. Makroiqtisadi səviyyədə əmtəə dəyərlərinin cəmi məcmu gəlirlərin cəminə bərabər olur (13).

Sey tarazlığının çatışmazlığı makrosəviyyədə bu bərabərliyin xülya olmasındadır. Əslində, gəlirlərin məbləği əmtəə dəyərləri məbləğindən həmişə istehlak olunmuş istehsal vasitələrinin dəyər kəmiyyəti qədər azdır.

Ümumi makroiqtisadi tarazlığı müxtəlif əmtəələr üzrə ayrı-ayrı tarazlıqların məcmusu kimi nəzərdən keçirməklə A.Marşall makroiqtisadi tarazlığın neoklassik nəzəriyyəsinə öz töhfəsini vermişdir. «Ekonomiksin prinsipləri» adlı elmi əsərində 1890-cı illərdə bazarın iqtisadi təhlilini apararaq makroiqtisadi tarazlığın mərkəzində tarazlıq qiymətlərini əsas götürürmüşdür və hesab etmişdir ki, qısamüddətli dövrlərdə tarazlığın formalaşmasına tələb təsir göstərir, uzunmüddətli dövrdə isə təklif təsir göstərir. İqtisadi nəzəriyyəyə qrafiki təhlil metodunu gətirməklə və ondan geniş istifadə etməklə, K.Marks da resursların yerdəyişmələrindən səmərəli istifadə hesabına iqtisadi tarazlığa nail olunması məsələlərinə geniş yer vermişdir (14).

Qeyd olunan yanaşmada məcmu tələb və məcmu təklif göstəricilərinin dəyişmə dinamikasının necə formalaşması aydın olmadığından, məsələnin belə qoyuluşu əlavə dəqiqləşdirmələr tələb edir. İstehsal və xidmətlərin real həcmi adətən ümumi buraxılışın, milli məhsulun və ya milli gəlirin göstəriciləri ilə müqayisə edərək səciyyələndirmək olar. Milli iqtisadiyyatın inkişaf vəziyyətini və iqtisadi artım perspektivlərinin qiymətləndirilməsi üçün, ümumi milli məhsulun və ümumi daxili məhsulun ümumi həcmi nisbi artımından çox, onun mütləq artım sürətinə diqqət yetirilməsi də vacibdir(8). Məcmu tələb və məcmu təklif göstəricilərinin dəyişmə dinamikası ümumi daxili məhsulun və milli gəlirin illik artım sürətini müəyyən edən qiymət, məşğulluq, faiz dərəcələri və s. kimi vacib multiplikatorlarla müəyyənləşir ki, maddi, maliyyə və insan resurslarının əldə olunmasına yönəldilmiş qiymətlərin illik artım sürətinin dinamikasını əks etdirməklə iqtisadi inkişafa təsir göstərir(11).

Bütövlükdə bu qeyd olunan fikirlər müxtəlif kəmiyyətdə, fərqli keyfiyyətlərdə təbii və iqtisadi resurslara malik olan coğrafi məkanlarda mövcud olan milli iqtisadi sistemlərin, bazar iqtisadiyyatı prinsipləri haqqında söylənilən müddəalara uyğun səmərəli fəaliyyəti haqqında, fərqli iqtisadi modellərin seçilməsi və fərdi mənafeələrə uyğun olaraq əsaslandırılmasına dair özünəməxsus realist təsəvvürlərin olmasına dəlalət edir. Məhz bunun nəticəsidir ki, müasir dövrdə ən vacib təbii resurslarla, məsələn neft və qazla az və ya çox dərəcədə təmin olunan ölkələrin makroiqtisadi modelləri sahəvi strukturların kəmiyyət və keyfiyyət tərkibinə görə birlərindən fərqlənməkdədir. Bu fərqliliklər sayəsində formalaşan milli iqtisadi modellər neft-qaz və digər qiymətli xammalları ixrac və ya idxal edən ölkələr kimi fərqli xüsusiyyətlərə malik olmaqla yanaşı, ümumi daxili məhsulu formalaşdıran məcmu istehsal və istehlakın, məcmu xərclər və gəlirlərin, məcmu maddi və maliyyə axınlarının fərqli göstəriciləri ilə balanslaşdırılmaqdadır.

İqtisadiyyatı balanslaşdırmaq, onun tarazlığını təmin etmək üçün səmərəli tələbin

vacibliyini qeyd edərək, C.M.Keyns bunun istehlak və investisiya xərclərindən ibarət olduğunu qeyd etmişdir. Səmərəli tələbi dəstəkləməklə investisiyaların artımı ilə bu tələbin artımına nail olunmanın mümkünliyünü əsas tutaraq, bunu insanlarda yığıma meyilli olan psixoloji amillərlə izah olunduğunu qeyd etmişdir (7).

Ümumi makroiqtisadi tarazlığın yaranması ilə əlaqədar olan bu arqumentlər ideal və real tarazlıqların bir-birindən fərqləndirilməsini əsas tutaraq, makro və mikro səviyyələrdə fəaliyyət göstərən subyektlərin davranışında fərqli seçimlərə yol açmaqdadır. İdeal tarazlıq modeli dedikdə, milli təsərrüfatçılıq sisteminin bütün struktur bölmələrində ayrı-ayrı fərdlərin arzu olunan orta qərarlarının optimal hədlərə nail olunması və onların iqtisadi davranışında müşahidə olunan ümumi sistemlilik əlaqələri başa düşülür. Belə tarazlığa nail olmaq üçün bütün subyektlərin hamısı əmtəə və xidmətlər bazarında onlara lazım olan üç əsas istehsal amillərinin əldə edilməsini, ilin müxtəlif dövrlərində istehsal etdikləri bütün əmtəə və xidmətləri sataraq, müəyyən olunmuş xərcləri ödəməklə zəruri gəlirlər əldə etməyə nail olunmasını qanunauyğun hal kimi qəbul etmişdir. Real tarazlıq modeli dedikdə isə, milli iqtisadi sistemlərdə bazara qeyri-təkmil rəqabətin və xarici amillərin təsiri şəraitində müəyyənləşən tarazlıqlar nəzərdə tutulur ki, bu da ümumi makroiqtisadi tarazlıqların yaranmasına zəmin yaratmaqdadır(3).

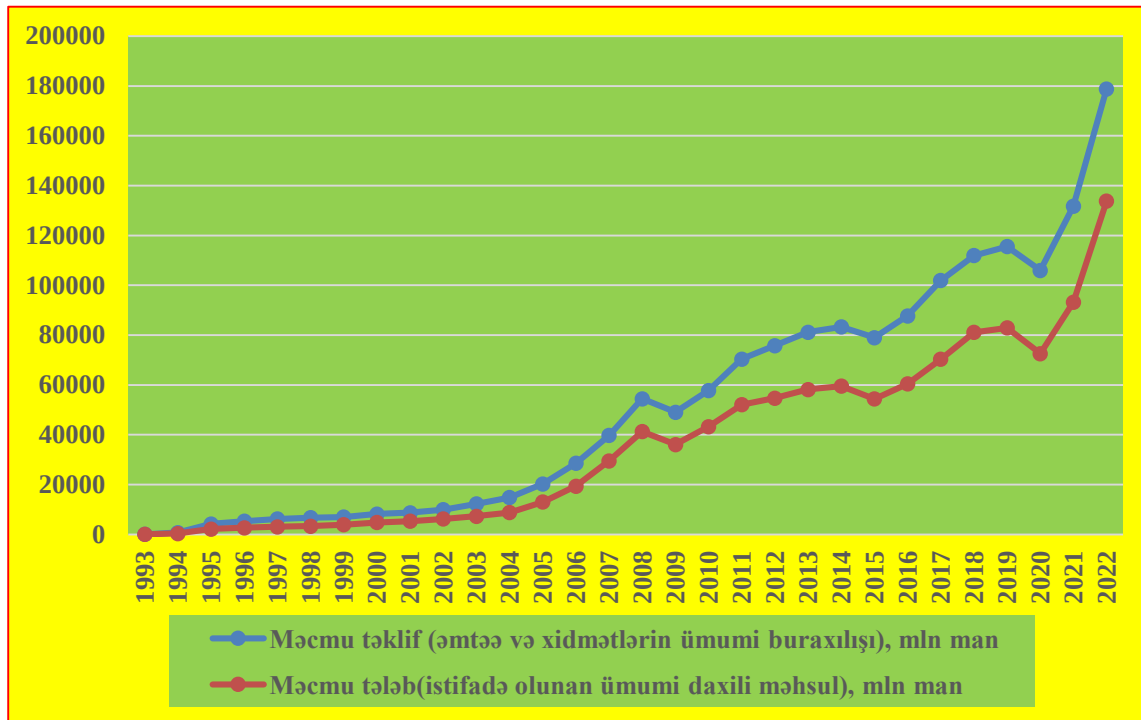
ÜMUMİ MAKROİQTİSADI TARAZLIĞA NAIL OLUNMANIN SƏMƏRƏLİLİK ASPEKTLƏRİ

Beləliklə, məcmu tələb və məcmu təklifi formalaşdıran maddi nemətlərin və xidmətlərin miqdarı haqqında danışarkən, bunların artım templərindəki fərqlilikləri müşahidə etmək mümkündür. Qrafiki asılılıqdan belə qənaətə gəlmək olar ki, 2022-ci ildə əmtəə və xidmətlərin ümumi buraxılışı ilə formalaşan məcmu təklifin həcmi 180,0 mlrd manat təşkil etməsinə baxmayaraq, istifadə olunan ümumi daxili məhsulun ümumi həcmi 136,1 mlrd manat təşkil etmişdir ki, bu da məcmu təklifin cəmi 75,6%-ni təşkil edir.

Məcmu tələbin tərkibində əsas fondların dəyərinin 2022-ci ildə 10,1 mlrd manat, yaxud 13,8% təşkil etdiyini nəzərə alsaq məcmu tələbin aktiv maliyə tərkibinin azalması ilə yanaşı, maddi nemətlərin və xidmətlərin orta qiymətləri səviyyəsinin tarazlaşdırılması haqqında müəyyən təsəvvürlər yaradır ki, bu da son nəticədə bütövlükdə milli iqtisadiyyata tətbiq oluna bilən investisiyaların tələb və təklifi haqqında da tarazlıq məsələlərini aktuallaşdırır (Qrafik 1).

Qrafikdən göründüyü kimi, son 28 ildə məcmu təklif və məcmu tələbin dəyişmə dinamikasında vaxtaşırı artım templəri müşahidə olunmaqdadır. Belə ki, məcmu təklifin həcmindəki 18 dəfəyə qədər, məcmu tələbin həcmindəki artımlar isə 14 dəfəyə qədər artmışdır. Azərbaycanda məcmu tələb lazımı dərəcədə stimullaşdırılmadığından məcmu təklifdən geri qalaraq, bazara çıxarılan əmtəə və xidmətlərin real həcmələrini tam əhatə etmir ki, bu da milli istehsalın gələcək dövrə zəruri hesab olunan həcmələrinin artırılmasında yetərli sayıla bilməz. İstehlakçı qismində iştirak edən təsərrüfat subyektlərinin, məşğul əhali qruplarının gəlirlərinin artırılması məcmu tələbin stimullaşdırılmasına şərit yaradacaqdır ki, bu da birbaşa məcmu təkliflə məcmu tələb arasında iqtisadi tarazlığa zəmin yaradacaqdır. Qeyd olunan tarazlığa nail olunması isə zəruri qiymətlər səviyyəsində məcmu təklifə uyğun olan məcmu tələbin həcminə təsir etməklə, alıcılıq qabiliyyətlərinin real həcmi əks etdirən tarazlı iqtisadi modelə çevrilmək imkanı yarada bilər.

Qrafik 1. Azərbaycanda məcmu təklif və məcmu tələbin dəyişmə dinamikası

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib olunmuşdur (5).

2022-ci ildə Azərbaycanda məcmu tələbin, yaxud istifadə olunan ümumi daxili məhsulun 47,8%-i faktiki son istehlak xərclərinin payına düşdüyü halda, faktiki olaraq cəmi son istehlak xərclərində isə ev təsərrüfatlarının faktiki son istehlak xərcləri 87,9% təşkil etmişdir (4). Deməli məcmu tələbin həcmnin artırılması ev təsərrüfatlarının istehlak təyinatlı əmtəə və xidmətlərə olan tələbin artırılması ilə bir başa əlaqələndirilə bilər ki, bu da öz növbəsində bir tərəfdən ev təsərrüfatlarının əmək gəlirlərinin artırılması, digər bir tərəfdən də yüksək əmək gəlirləri ilə çox aşağı olan əmək gəlirləri arasındakı kəskin diferensiallaşmanın aradan daldırılmasında əsas arqumentlərdən birinə çevrilməkdədir. Müqayisə üçün yada salmaq yerinə düşərdi ki, əhəmiyyətliyinə görə heç də geri qalmayan iqtisadi fəaliyyət sahələri arasında qeyd olunan diferensiallaşma 10 dəfələrlə ölçülməkdədir və ev təsərrüfatlarının istehlak adlandırdığımız cari xərclərini təşkil edir.

Nəzəri məsələlərin həllində qrafik metodunun tətbiqinə xüsusi əhəmiyyət verən A.Marşall neoklassik iqtisadi məktəbin yanaşmalarını əsa tutaraq qeyd edirdi ki, belə şəraitdə qrafik metodlardan istifadə makroiqtisadi səviyyədə baş verən hadisələrin daha aydın, sadə və mükəmməl mənimsənilməsinə imkan yaradır. Bundan əlavə, o tələb və təklifin müvazinatına xüsusi əhəmiyyət verərək göstərirdi ki, dəyər ifadəsində məcmu tələb və məcmu təklifin kəmiyyətlərinin dəyişilməsi qiymət problemindən daha çox asılıdır. Qiymətin miqyasının dəyişilməsini isə son faydalılıq və istehsal xərcləri kimi iki amillə əlaqələndirmişdir. Alınan əmtəələrin istehlak keyfiyyəti və həcmnin dəyişməsi son faydalılıqla əlaqədar olub, tələb və təklif vasitəsi ilə istehsal xərclərinin həcminə təsir etməklə yanaşı, qiymət amilinin təsirinə məruz qalır və əmtəənin faydalılığından asılı olaraq məhsulun maksimum dəyərini müəyyən

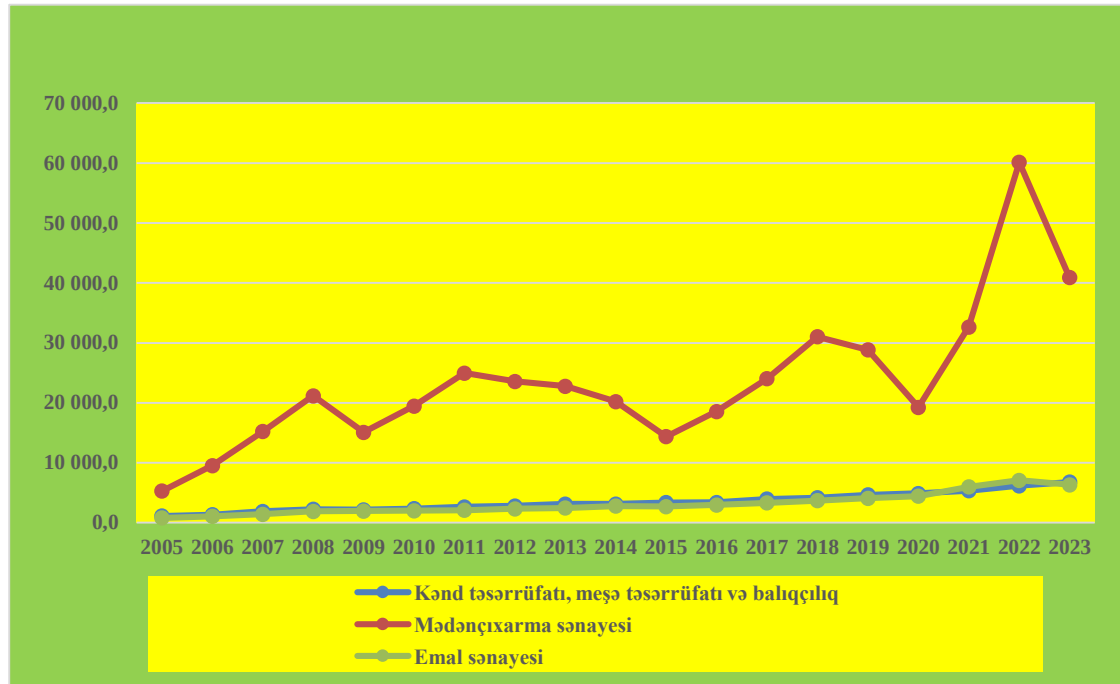
edir. Məhsula verilən qiymət istehlakçı üçün gözlənilən faydalılıqla əlaqədardırsa, istehsalçının satdığı məhsula qoyduğu qiymət isə istehsal xərcləri ilə əlaqədar olub, alıcı və satıcıların məhsulların qiymətləndirilməsi ilə bağlı qənaətlə gəldikləri ortaq nəticə kimi bazar qiymətini müəyyən edir (2).

Ümumi makroiqtisadi səmərəliliyi geniş təkrar istehsal və bilavasitə istehsal mövqelərindən yanaşmaqla da nəzərdən keçirmək olar. Geniş təkrar istehsal mövqeyindən yanaşma bütövlükdə istehsal, bölgü, mübadilə və istehlak mərhələlərini özündə birləşdirən iqtisadi münasibətlər sistemində baş verən proseslərin iqtisadi səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutur. Buna görə də ümumi makroiqtisadi səmərəlilik bütün bu mərhələlərdə iştirak edən subyektlərin hamısının maraq və mənafeələrini əks etdirməlidir.

İkinci bir tərəfdən, ümumi makroiqtisadi səmərəliliyə nail olunması üçün, yeni dəyərin yaradılmasında mühüm rol oynayan istehsal fəaliyyətinə üstünlük verilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir ki, bu isə adətən insan, maddi və maliyyə kapitalına aid olan təbii xammallardan və materiallardan, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından, idarəetmə sahəsində bilik və sahibkarlıq bacarıqlarından və s. resurslardan necə istifadə olunması baxımından nəzərdən keçirilə bilər. Bir çox inkişaf etmiş qərb ölkələrinin milli iqtisadiyyatında istehsal sferasına xüsusi önəm verilməsinin nəticəsidir ki, əmtəə və maliyyə bazarlarında uzunmüddətli sabitliyin gözlənilməsi sayəsində əsas makroiqtisadi tarazlıqlara nail olunmasında müsbət meyllər müşahidə edilməkdədir.

Azərbaycanda mədənçıxarma sənayesi, emal sənayesi, kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq kimi iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə istehsalın həcmi ümumi daxili məhsulun tərkibində 43,9 % təşkil etmişdir ki, 33,1 %-ə qədəri mədən sənayesi üzrə formalaşan istehsalın payına düşür. Mədənçıxarma sənayesində istehsalın ümumi həcmi 2005-2022-ci illər üzrə 11,3 dəfə artaraq 60,1 mln manat təşkil etsə də, 2023-cü ildə bu göstərici 47 % azalaraq 40,9 mln manat təşkil etmişdir. Dəyər ifadəsində istehsalın həcmində qeyd olunan bu dalğalanmalar əsasən 2007-2008 və 2015-2016-cı illərdə inflyasiya səviyyəsinin təsiri ilə manatın kursunda baş verən dəyişikliklərlə birbaşa əlaqədardır(5).

Qrafik 2. İqtisadi fəaliyyət növləri üzrə istehsalın həcmi, mln man

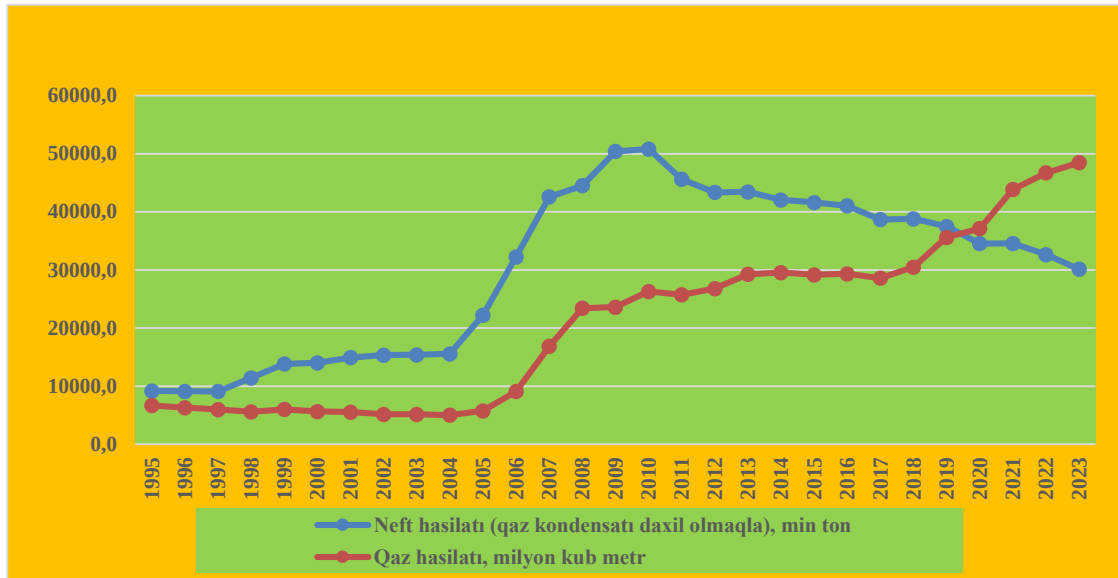

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib olunmuşdur (5).

Ona görə də istehsal sferasında makroiqtisadi səmərəliliyin real vəziyyətini obyektiv dəyərləndirmək üçün 1995-2023-cü illər üzrə neft və qaz hasilatında baş

verən dinamikanı xarakterizə edən natural göstəricilərdən ifadədə olunması daha məqsədə uyğun olardı (Qrafik 3). Məhdud resurslar şəraitində, məhsul buraxılışının istehsalından danışarkən, istehsalçıdan istehlakçıya qədər formalaşan dəyər zəncirinin sahələrarası bölgüsünün səmərəliliyi ilə əlaqədar olaraq, natural və dəyər göstəricilərinin təhlilinin də aparılması zəruri ola bilər. Əmtəə və xidmətlərin mübadiləsi nəticəsində meydana çıxan bölgü o zaman səmərəli hesab oluna bilər ki, istehsal olunmuş məhsulların hamısı istehlakçılar arasında bölünmüş olsun. İstehsalçılar və istehlakçılardan birinin iqtisadi vəziyyətini pisləşdirmədən, digərinin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq mümkün olması makroiqtisadi səviyyədə maksimum səmərəliliyin əldə olunmasına şərait yaradacaqdır. Səmərəliliyin belə dərk olunması iqtisadi subyektlər olan fiziki və hüquqi şəxslərin əmək haqqı, renta, mənfəət, faizlər, transfert ödənişləri, büdcə gəlirləri və s. gəlirlərin səmərəli bölgüsünü təkcə bazar mexanizmləri vasitəsi ilə həyata keçirilməsini təmin etmək çətinləşir. Ona görə də iqtisadiyyatın inhisarçı və oliqopolik quruluşunu nəzərə alaraq, rəqabət mühitini yaxşılaşdırmaqla yanaşı, dövlət və xüsusi mülkiyyət subyektlərinin iqtisadi əməkdaşlıq mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi yolu ilə qarışıq mülkiyyətə əsaslanan istehsal fəaliyyətlərinin genişləndirilməsinə və səmərəliliyinin artırılmasına nail olmaq zəruridir. Bunun sayəsində də bütün bazar subyektləri arasında qarşılıqlı etimad mühitinin yaranması ilə baş verə biləcək müxtəlif daxili və xarici xarakterli risklərdən qorunmaq imkanları təmin olunacaqdır.

Qrafik 3. Neft və qaz hasilatının dinamikası

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib olunmuşdur (5).

Bütövlükdə istehlakın səmərəliliyi isə, həm istehsal istehlakı və həm də son istehlak tələbatlarının necə ödənilməsi baxımından təhlil oluna bilər ki, bunların da ödənilməsi bir çox əmtəə istehsalı sahələri üzrə lazımi səviyyədə olmaya bilər. Hazırda bir çox ölkələrdə, o cümlədən ölkəmizdə istehsalın maddi, maliyyə və insan amillərinin kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri, bunların iqtisadi fəaliyyət sahələri arasında bölgüsü ictimai tələbatlara tam uyğun olmadığından, bir çox istehlak məhsullarına tətbiq edilən topdansa satış və pərakəndə satış qiymətləri subyektiv təsirlərə məruz qalaraq, orta hədd istehsal xərclərindən daha çox kənarlaşmalara səbəb olur. Bunun nəticəsində də bazarın rəqabət qabiliyyətliyi zəifləyir, istehsalın həcmi arımı və səmərəliliyində geriləmələr müşahidə olunmağa başlayır.

Sahibkarlıq subyektlərində səmərəliliyi artırmaq məqsədi ilə əmək haqqı xərclərinin minimallaşdırılmasına can atıldığı halda, maddi-material resurslarından ibarət əsas və dövriyyə vəsaitlərinin, maliyyə və aralıq xərclərin minimallaşdırılmasında mühüm rol oynayan təbii inhisarçılıq sahələrində bu istiqamətdə zəruri olan real təşəbbüskarlıqlar göstərmirlər. Bunun nəticəsidir ki, əmək ödənişləri ev təsərrüfatlarının son istehlak xərclərindən 2,14 dəfə aşağıdır. 1993-2022-ci illər ərzində ev təsərrüfatlarının son istehlak xərclərinin həcmi 2,81 dəfə artdığı halda, məşğul əhəlinin əmək ödənişləri 1,61 dəfə artmışdır ki, bu da məcmu tələbin lazımi səviyyədə stimullaşdırılmasına mane olan əsas səbəblərdən birinə çevrilməkdədir. (Qrafik 4), (4).

Aparılan statistik təhlillərə görə görə, nəqliyyat sektorunda yük və sərnişin daşəmənlərindən əldə olunan gəlirlər 2023-cü ildə 9,96 milyard manat təşkil etmişdir ki, bunun da 7,3 milyard manatı, yaxud da 73,3 %-i yük daşımaların, 26,7 %-i isə sərnişin daşıma sektorunun payına düşmüşdür. Nəqliyyat sektorunda yük və sərnişin daşəmənlərə şəkildən xərclərin məbləği isə 5,8 milyard manat təşkil etmişdir və bunun da 3,5 milyardı, yaxud da 92,1 %-i yük daşımaların, yerdə qalan 7,9 %-i isə sərnişin daşıma sektorunun payına düşmüşdür.

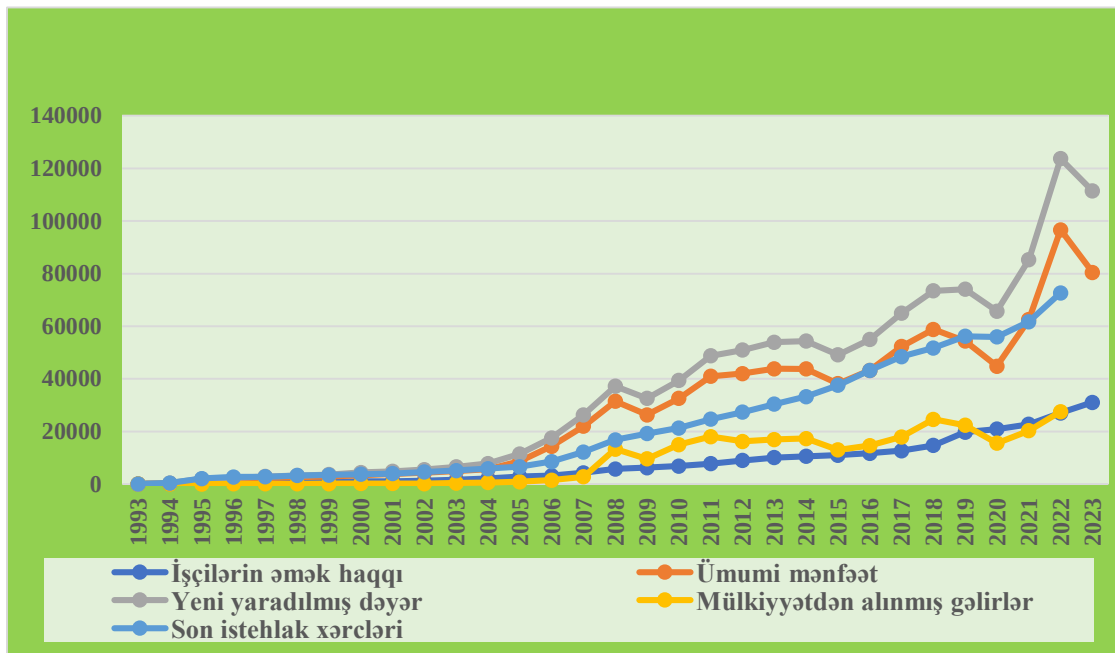
Müqayisə olunan dövrdə nəqliyyat sektorunda yük və sərnişin daşımalar üzrə mənfəətin həcmi 4,2 milyard manat təşkil edərək, rentabellik səviyyəsinin 72,4 %-də qərarlaşmasına şərait yaratmışdır. Yük daşımalar üzrə mənfəətin həcmi 3,8 milyard təşkil edərək, rentabellik səviyyəsinin 108,6 %-də qərarlaşmasına şərait yaratmışdır ki, bu da bütövlükdə nəqliyyat sektoru ilə müqayisədə 36,2 % çoxdur.

Bütövlükdə nəqliyyat sektorunda yük və sərnişin daşınmlarından əldə olunan gəlirlər 2003-2023-cü illər ərzində 18,4 dəfə, xərclər isə 16,1 dəfə artmışdır ki, bu da bəzi ərazi inteqrasiyasına aid olan və olmaya ölkələrdə, eyni zamanda ölkəmizdə müəyyən daşımalar üzrə tariflərin yüksək olması ilə əlaqədar olub, xərclərin ümumi həcminə təsir göstərməkdədir. Belə ki, nəqliyyat sektorunda yük və sərnişin daşınmlarından əldə olunan xərclər 2003-2023-cü illər ərzində 16,1 dəfə artmışdırsa, müvafiq dövrdə bu xərclər hava yolları ilə sərnişin daşımada 20 dəfə, dəmir yolu ilə sərnişin daşımada isə 21 dəfəyə qədər artmışdır. Qeyd olunan bu uyğunsuzluqlar ümumi iqtisadi göstəricilərə təsir etməklə, makroiqtisadi tarazlığın pozulmasına şərait yaradaraq, iqtisadiyyatın sahəvi strukturlarının dinamik inkişafını ləngidə bilər(5).

Strateji ərazilərimiz hesab olunan Naxçıvan Muxrar Respublikası və Qarabağın bir hissəsinin 1989-1993-cü illərdə Ermənistan tərəfindən işğala məruz qalması, 1994-2000-ci illər ərzində aparılan sistemli iqtisadi islahatlar dövründə və ondan sonrakı dövrlərdə kənd təsərrüfatı və emal sənayesi sahələrində iqtisadi potensialdan və istehsal güclərindən istifadə səviyyəsinin bəzi sahələrdə 15-35 %-ə qədər, bəzi sahələrdə də 6-7 dəfəyə qədər azalması, iri müəssisələrin fəaliyyətinin dayanması nəticəsində fərdi və kiçik təsərrüfatçılıqların geniş vüsət alması əmək bazarında məşğulluq səviyyəsinin zəifləməsinə, işsizliyin və yoxsulluq səviyyəsinin armasına səbəb olmuşdur ki, bu da milli iqtisadiyyatın resurs potensialından tam istifadə olunmasına mənfi təsir göstərmişdir.

Xüsusilə qeyd etmək yerinə düşər ki, 2001-ci ildən başlayaraq bu günə qədər milli iqtisadi sistemdə baş verən neqativ dəyişiklərin qarşısının alınmasına nail olunmasına başlanılmış, konkret dövr və şəraitlərdə maddi, maliyyə və insan resurslarından səmərəli istifadə nəticəsində 2013-2023-cü illər ərzində işçilərin əmək haqqı və mülkiyyətdən alınmış gəlirlərində 3 dəfəyə qədər stabil artımına nail olunsada, ümumi mənfəət və son istehlak xərclərinin artım dinamikasından 3 dəfəyə qədər geri qalması müşahidə olunmaqdadır. Qeyd olunan bu vacib gəlirlərin aşağı artım templəri ilə müşayiyyət olunması istehlak tələbatlarının artmasına və beləliklə də məcmu tələblə məcmu təklif arasında yaranmış gözəçarpan fərqlərin aradan qaldırılmasına müsbət təsir etmiş olardı (Qrafik 4).

Qrafik 4. Gəlirlərin və xərclərin dəyişmə dinamikası, mln man

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatları əsasında tərtib olunmuşdur (5).

Milli iqtisadiyyatın mikro, makro, mezo və meqa səviyyələrə bölündüyünü nəzərə alaraq, hər bir səviyyədə fəaliyyət göstərən subyektlərin səmərəliliyi barədə fikirlər söyləmək mümkündür. Mikroiqtisadi səviyyədə səmərəlilikdən danışarkən ayrı-ayrı müəssisələrin, firmaların və fərdi subyektlərin istehsal və ya xidmətlər sferasında resurslarda necə istifadənin aralıq və son səmərəlilik göstəricilərindən bəhs edilir. Makroiqtisadi səmərəlilikdən danışarkən isə milli iqtisadiyyatda işsizliyi, infilyasiya, dövlət borclanmaları, tədiyyə balansı və s. ümumi iqtisadi səmərəlilik göstəricilərindən danışmaq olar. Azərbaycanda makroiqtisadi səmərəliliyin dəyişməsinə 2000-2023-cü illərdə ÜDM-in nisbi və mütləq artımları ilə müşayiyyət olunan məşğulluq, infilyasiya, ticarət balansı, yoxsulluq səviyyəsi və s. milli iqtisadi göstəricilərdə baş verən müsbət dinamikalarla xarakterizə etmək olar(5).

Mezoiqtisadi səviyyədə səmərəlilikdən danışarkən iqtisadi fəaliyyətdə sahələrarası istehsal və iqtisadi əlaqələrin səmərəliliyini xarakterizə edən göstəricilərdən bəhs edilməkdədir. İstehsaldan əldə olunan məhsulların və əmtəələrin emal müəssisələrində, xidmətlər, nəqliyyat, anbar və ticarət sektorları arasında aralıq və son istehlaka yönəldilməsində xərclər və gəlirlərin qarşılıqlı şəkildə əlaqələndirilməsini xarakterizə edən göstəricilər sisteminin müqayisəsindən əldə olunan nəticələrlə müəyyənləşdirmək olar.

Milli iqtisadi subyektlərin beynəlxalq bazarlarda ticarət və xidmət əməliyyatlarına qoşulması, ikitərəfli iqtisadi münasibətlərin formalaşmasında qarşılıqlı maraq və mənafeələrin nəzərə alınmasını tələb edir ki, bu da milli və beynəlmiləl səmərəliliyin fərqləndirilməsini zəruriləşdirir. Müasir şəraitdə xarici

dövlətlərlə səmərəli iqtisadi və təsərrüfatçılıq əlaqələrinin qurulması məsələləri daha çox əhəmiyyət kəsb edərək, səmərəlilik kateqoriyasını beynəlmiləl kateqoriyaya çevirməkdədir.

NƏTİCƏ

Milli iqtisadiyyatın səmərəli fəaliyyətinin təmin olunması, sosial-iqtisadi inkişafın ən mühüm və fundamental problemlərindən biri kimi maddi, maliyyə və insan resurslarından daha səmərəli istifadə olunması məsələlərinə diqqət yetirilməsində klassik, neoklassik və keynsçi yanaşmalara əsaslanmaqla, iqtisadi tənzimlənmənin dövlət və bazar mexanizmlərindən necə yararlanmaqdan ibarətdir.

Məcmu tələbin tərkibində maddi nemətlərin və xidmətlərin orta qiymətləri səviyyəsinin tarazlaşdırılması son nəticədə bütövlükdə milli iqtisadiyyata tətbiq oluna bilən investisiyaların tələb və təklifi haqqında da tarazlıq məsələlərini aktuallaşdırır ki, buna da diqqət yetirilməsi zəruridir.

Məcmu tələb lazımi dərəcədə stimullaşdırılmadığından məcmu təklifdən geri qalaraq, bazara çıxarılan əmtəə və xidmətlərin real həcmələrini tam əhatə etmir, bu da milli istehsalın gələcək dövrə zəruri hesab olunan həcmlərinin artırılmasında yetərli sayıla bilməz. İstehlakçı subyektlərin gəlirlərinin artırılması məcmu tələbin stimullaşdırılmasına şərit yarada bilər ki, bu da birbaşa məcmu təkliflə məcmu tələb arasında iqtisadi tarazlığa zəmin yaradacaqdır.

Ümumi makroiqtisadi səmərəliliyi geniş təkrar istehsal və bilavasitə istehsal mövqelərindən yanaşmaqla istehsal, bölgü, mübadilə və istehlak mərhələlərini özündə birləşdirən iqtisadi münasibətlər sistemində baş verən iqtisadi proseslərin səmərəliliyinin artırılması üçün bütün mərhələlərdə iştirak edən subyektlərin maraq və mənafeləri nəzərə alınmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov V.H., Vəliyeva L.M. Makroiqtisadi tarazlıq modellərinin müqayisəli təhlili. AMEA-nın Xəbərləri. İqtisadiyyat seriyası 2020 (yanvar-fevral), [https://anl.az/download/meqale/amea_xeb_iqt/2020/01/775859\(meqale\).pdf](https://anl.az/download/meqale/amea_xeb_iqt/2020/01/775859(meqale).pdf)
2. Alfred Marşal. https://az.wikipedia.org/wiki/Alfred_Mar%C5%9Fall.
3. Azərbaycan İqtisadiyyatı: Makroiqtisadi analiz, <https://twojaalfa.pl/makro-iqtisadi-tarazln-thlili/>
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Milli hesablar sistemi və tədiyə balansı. https://www.stat.gov.az/source/system_nat_accounts/
5. Azərbaycan Statistik İnformasiya Xidməti. <https://www.azstat.gov.az/portal/?lang=az>
6. Azərbaycan üzrə DSÜT modeli: Qiymətləndirmə və proqnozlaşdırma https://mpr.ub.uni-muenchen.de/78123/1/MPRA_paper_78123.pdf
7. Hüseynov T. Azərbaycanın milli iqtisadi inkişaf modeli: nəzəriyyə və praktika. Bakı 2015, s.18-20.
8. Makroiqtisadi tarazlığın mahiyyəti, ilkin şərtləri və təmin edilməsi, <https://kayzen.az/blog/ekonomiks/8152/makroiqtisadi-tarazl%C4%B1%C4%9F%C4%B1n-mahiyy%C9%99ti,-ilkin%C5%-F%C9%-99rt%C9%99ri-v%C9%99t%C9%99min-edilm%C9%99si.html>
9. Makroiqtisadi tarazlığın mahiyyəti, ilkin şərtləri və təmin edilməsi, <https://twojaalfa.pl/makro-iqtisadi-tarazln-thlili/>
10. Makroiqtisadi tarazlıq. <https://az.atomye.com/makroiqtisadi-tarazliq/>
11. Makroiqtisadi tarazlıq. Мәсму тәләб, мәсму тәкліф. <https://prezi.com/rw3wkuxe3qld/makroiqtisadi-tarazlq-mcmu-tlb-mcmu-trlif/>
12. Биография Адама Смита, экономическая теория Адама Смита. https://investments.academic.ru/662/%D0%90%D0%B4%D0%B0%D0%BC_%D0%A1%D0%BC%D0%B8%D1%82
13. Закон сѣя. Тождество сѣя. Равенство сѣя. <https://cyberleninka.ru/article/n/zakon-seya-tozhdestvo-seya-ravenstvo-seya>
14. Неоклассическая теория экономики. https://spravochnik.ru/ekonomicheskaya_teoriya/neoklassicheskaya_teoriya_ekonomiki/

GENERAL MACROECONOMIC BALANCE AND EFFICIENCY ISSUES

Vakhid Hajibey oglu Abbasov, Baku State University,

Doctor of Economics, Professor,

Tahmina Hamlet gizi Safarli, Baku State University,

Postgraduate student,

Khalilova Aytekin Mamed gizi, Baku City Statistics Department,

Leading Consultant, PhD student

SUMMARY

The article examines the possibilities of using economic regulation mechanisms, with special attention paid to various economic approaches that ensure the achievement of overall macroeconomic balance, the effective use of material, financial and human resources as one of the most important and fundamental problems of socio-economic development in increasing the efficiency of the national economy. Based on the distinction between ideal and real equilibrium associated with the formation of overall macroeconomic equilibrium, the motives for different choices in the behavior of entities operating at the macro and micro levels are explained.

In order to achieve overall macroeconomic efficiency, it is necessary to give priority to types of production activities that play an important role in creating new value, using natural raw materials and materials, information and communication technologies, management knowledge and entrepreneurial skills, etc., possessing human, material and financial capital.

Keywords: national economy, aggregate demand, aggregate supply, macroeconomic efficiency, manufacturing industry.

ОБЩИЙ МАКРОЭКОНОМИЧЕСКИЙ БАЛАНС И ВОПРОСЫ ЭФФЕКТИВНОСТИ

Вахид Гаджибей оглы Аббасов, Бакинский Государственный Университет,
Доктор экономических наук, профессор,

Тахмина Гамлет кызы Сафарли,
Бакинского Государственного Университета,

Халилова Айтекин Мамед кызы, Управление статистики города Баку,
ведущий консультант, докторант

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются возможности использования механизмов экономического регулирования, при этом особое внимание уделяется различным экономическим подходам, обеспечивающим достижение общей макроэкономической сбалансированности, эффективное использование материальных, финансовых и человеческих ресурсов как одной из важнейших и фундаментальных проблем социально-экономического развития в повышении эффективности национальной экономики. На основе различия идеального и реального равновесия, связанного с формированием общего макроэкономического равновесия, объясняются мотивы различного выбора в поведении субъектов, действующих на макро- и микроуровнях.

Для достижения общей макроэкономической эффективности необходимо отдать приоритет видам производственной деятельности, играющим важную роль в создании новой стоимости, использующим природное сырье и материалы, информационно-коммуникационные технологии, знания в области управления и предпринимательские навыки и т. д., обладающим человеческим, материальным и финансовым капиталом.

Ключевые слова: национальная экономика, совокупный спрос, совокупное предложение, макроэкономическая эффективность, обрабатывающая промышленность.

Məqalə redaksiyaya daxil olub: 03.04.2025

Təkrar işlənməyə göndərilib: 16.05.2025

Çapa qəbul olunub: 12.06.2025